

Др Дарија Марџинов*
Универзитет Сингидунум, Нови Сад
ORCID: 0000-0001-7435-7326

РАЗВОЈ СХВАТАЊА О ЕКВИВАЛЕНТНОСТИ УЗАЈАМНИХ ПРЕСТАЦИЈА КРОЗ ПРАВИЛА О ПРАВИЧНОЈ ЦЕНИ ОД АНТИЧКОГ ДОБА ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА**

САЖЕТАК: Настанак начела еквивалентности у уговорном праву, као и његов потоњи развој, уско је повезан са правилима о правичној цени. Приказом еволуције концепта правичне цене од античког доба, преко правила римског права, средњовековних схватања и његове примене у канонском праву до првих кодификација у XIX и XX веку, у овом раду ћемо приказати како су се мењала схватања о томе шта је правична цена, под којим условима треба да се примењује, да ли треба да се легислативно регулише и у ком обиму, као и на који начин овај правни институт осликава и штити једнакост узајамних давања у уговорном праву. Притом ћемо имати у виду испреплетаност овог института са институтом прекомерног оштећења, чија је еволуција имала утицаја на формирање концепта правичне цене какав данас познајемо.

Кључне речи: начело еквивалентности, правична цена, начело правичности, уговорно право, начело једнакости узајамних давања, прекомерно оштећење, Аристотел, римско право, средњовековно право, модерно право

* e-mail: darijamartinov@gmail.com, доцент.

** Рад је примљен 30. 11. 2022, а прихваћен је за објављивање 27. 1. 2023. године.

УВОД

Правичност је једна од основних идеја којом је проткано читаво облигационо право. То нарочито важи за уговорно право, те се тако може прихватити став који заступа Розенфелд (Rosenfeld), а по коме је уговор изједначен са правдом.¹

Поштовање принципа правичности, између осталог, подразумева да у уговорном односу који није добротине природе нико не буде оштећен, односно да оно што једна уговорна страна на основу уговора даје буде приближно једнако оном што на основу истог уговора прима. О еквивалентности узајамних престација се увек водило рачуна, јер је нееквивалентност супротна интересима појединаца, али и читавог јавног поретка.² Природна је у исто време тежња сваке уговорне стране да уговором добије што више у односу на свог сауговорача. Позиција уговорних страна није сасвим једнака у реалним, животним околностима, те је илузорно очекивати да и њихова уговорна давања буду у потпуности, идеално једнака. Стога такав захтев право и не поставља и постојање извесне несразмере давања уговорних страна се очекује, а у складу са тим и толерише.

Корене идеје о еквивалентности узајамних престација налазимо у идеји о правичној цени, која се развила још у античко доба.³ Наиме, цена је битан елемент уговора у купопродаји, који је један од најчешће закључиваних уговора.⁴ Правична цена се, при томе, схватала или као израз слободно формиране сразмере између добара, или као израз регулисане сразмере између истих.⁵

¹ Rosenfeld, M. (1975). *Contract and Justice: The Relation between Classical Contract Law and Social Contract Theory*. *Iowa Law Review*, 70 (4), 771.

² Ђорђевић, Ж. (1958). *Проблеми еквивалентности у облигационом праву*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, докторска дисертација, 41.

³ Овај историјски период је значајан јер се развој уговорног права везује за настанак првих држава. Пре тог периода, у тзв. преддржавним заједницама, није постојало уговорно право. Чак и споразуми о миру који су склапани између појединих племена су схватани као обећања вишим силама и боговима, а не као погодба односно израз сагласности воља. Стога са настанком првих држава, настанком првих градова, те занимања попут занатства и трговине, као и вишим ступњем развоја пољопривреде и сточарства, заправо почиње развој уговорног права. Државе старог века се деле на државе западног типа (античке) и оне источног типа (азијске). С обзиром на нашу правну традицију, али и генерално већу развијеност њихових правних система тог доба, у овом раду смо се фокусирали на државе старог века које су припадале западном типу. О овим поделама и уопште уговорном праву тог доба опширније видети у: Живковић, М. (2006). *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*. Београд: Правни факултет у Београду, 1–223.

⁴ Јанковец, И. (1976). Трансформација цене као елемента уговора о продаји. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 218.

⁵ Ђорђевић, Ж. (1958). *Op. cit.*, 35.

Наше истраживање ће се усредсредити управо на настанак и постепену еволуцију стандарда правичне цене у периоду од античког доба до раног двадесетог века. Кроз приказе ставова не само правника, већ и филозофа и мислилаца, али и кроз коментаре легислативних решења у различитим историјским периодима, приказаћемо како су се мењале идеје правичности али и једнакости узајамних давања, као и који су фактори на те промене утицали и у којој мери. Користећи методе квалитативне анализе, те различите видове тумачења, приказаћемо еволуцију концепта и правне заштите правичне цене и начинити поређење различитих етапа кроз које је овај правни стандард прошао. Закључак ће представити сумаризацију нашег истраживања и предвиђање даљег развоја овог института.

ПРАВИЧНА ЦЕНА У УГОВОРНОМ ПРАВУ АНТИЧКЕ ГРЧКЕ – АРИСТОТЕЛОВА СХВАТАЊА

У уговорном праву античке Грчке најразвијеније је било право атинског полиса, за које је карактеристично давање мањег значаја форми закључивања уговора и стављање акцента на сагласност воља.⁶

О проблематици еквиваленције у пословним односима писао је Аристотел већ у IV веку пре нове ере. Он је сматрао да стране у пословном промету морају бити једнаке а да таква треба да буду и њихова давања. Као одговор на питање шта се сматра једнакошћу, објашњавао је да

„...ако се једна целина дели између двојице, онда се за сваког од њих каже да је добио свој део ако је добио тачно половину. Једнако је пак, по аритметичкој пропорцији, средина између превеликог и премалог.“⁷

Другим речима, требало је водити рачуна да се нико не богати на рачун другог.⁸ Овакво поступање је по Аристотелу једино правично.

О повезаности између једнакости и правичности, у делу *Никомахова етика* Аристотел наводи да „праведно које се јавља у пословним односима значи неку једнакост, а неправедно повреду једнакости“, те да

„...у свим оним случајевима где нико није добио ни мање ни више него тачно колико заслужује, каже се да је свако добио своје и да нико није на добитку ни на штети. Праведно у пословним односима који почивају на

⁶ Живковић, М. (2006). *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*. Београд: Правни факултет у Београду, 18.

⁷ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 200.

⁸ Gordley, J. (1981). Equality in exchange. *California Law Review*, 6 (1), 1589.

слободној вољи јесте, према томе, средина између добитка и губитка, а та средина састоји се у томе да се после има исто колико се имало и пре.⁹

Могли бисмо закључити да је још тада код њега постојала свест о уској вези једнакости узајамних давања и поступања у складу са правдом и правичношћу.

Вредно је пажње Аристотелово схватање по ком, у овом контексту, и субјективни однос сауговарача приликом уговарања цене има велики значај. Он налази да јесте неправично уколико једна страна искористи неспособност расуђивање друге, уколико је превари, доведе у заблуду или на други начин против њене воље оштети, али да се не може сматрати неправдом када једна уговорна страна свесно и вољно пристане да за своју престацију добије мање од њене вредности, односно цене.¹⁰ У складу са наведеним, јасно је да је Аристотел правичну цену посматрао као израз слободне размене добара.¹¹

У *Никомаховој еџици* се Аристотелова теорија о еквиваленцији даље надграђује, те се прецизира да

„...овде закон пази само на разлику у причињеној штети, а лица посматра као једнака – важно је само да се утврди да један неправду трпи а други да је наноси, да је један оштетио а да је други на штети...“¹²

Такође, помиње се и улога суда, који треба да успостави начело еквиваленције уколико је оно у пословном односу било нарушено:

„Судија настоји да такву неправедност која се оглушује о једнакост изједначи... Судија поново успоставља једнакост као кад би од већег дела дужи пресечене на једнаке делове одузео онолико за колико је тај део већи од половине и додао га мањем делу.“¹³

⁹ Aristotle, (1999). *Nicomachean ethics*. (Irwin, T. – prev.). Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, 71.

¹⁰ Своје схватање Аристотел илуструје примером: „Али ако неко своју сопственост да другоме онако како каже да је Глауко дао своју опрему Диомеду: злато за туч и вредност од сто волова према девет, онда он тиме не доживљава никакву неправду. Од њега је зависило да ли ће да даје; подношење неправде, међутим, не зависи од њега, него мора да постоји неко ко неправду врши.“ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 201.

¹¹ За разлику од Аристотела, Платон се сматра изворним идеологом законске цене. – Ђорђевић, Ж. (1958). *Проблеми еквивалентности у облигационом праву*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, докторска дисертација, 35.

¹² Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 200.

¹³ *Ibid.*, 200.

Јасно је да, поред инсистирања на једнакости престација уговорних страна, Аристотел инсистира и на правичности самог уговорног односа. Стога се ове идеје у суштини могу посматрати као идеје о комутативној правди.¹⁴

У *Реторици* се пак наглашава да је судија дужан да дели правду, те, према томе, не треба да се слепо држи слова уговора, већ да суди „по свом најбољем разумевању“ и гледа да пресуди што је могуће праведније.¹⁵ Аналогним тумачењем, могао би се бранити став по коме уколико поједине уговорне одредбе нарушавају правичност истог, улога је суда да својим тумачењем тај уговор уподоби наведеном начелу.

Упркос великом значају његовог рада, поједини аутори замерају Аристотелу недовољну флексибилност када је реч о одређивању правичне цене – наиме, он није узимао у обзир промењивост околности и осцилације на тржишту, већ је држао да је цена одређене ствари непромењива и фиксна. Такође, није улазио у то шта одређује новчану вредност ствари.¹⁶ Тако Аристотел и његови следбеници нису анализирали потражњу, понуду и трошак производње као одвојене аспекте којим се успоставља еквилибријум који одређује тржишну цену, дајући истовремено превелик значај појединачној процени.¹⁷

Упркос овим критикама, значај Аристотелових разматрања ове теме је непобитан, јер је он у својим делима покушао да проникне у суштину једнакости узајамних давања, дајући одговоре на питања каква се поступања странака сматрају праведним када је реч о уговарању висине узајамних престација, те који вид понашања при томе није допуштен, као и која је улога суда у очувању принципа еквивалентности и правичности у уговорном праву. Његова, као и разматрања његових ученика, имала су велики утицај на касније текстове (пре свега римских правника) и представљала су прво јасно исказивање тога да давања узајамних страна треба да буду колико је то могуће једнака, а цена у уговору у купопродаји правична.¹⁸

¹⁴ Аличић, С. (2020). Just price and *laesio enormis* in Civil law and Islamic law у: *Увод у шеријатско право – Introduction to sharia law*. (Чоловић, В., Манић, С. – уред.). Београд: Институт за упоредно право, 133.

¹⁵ Aristotle, (1909). *The Rhetorics of Aristotle* (Claverhouse Jebb, R. – prev.). Cambridge: Cambridge University Press, 5.

¹⁶ *Ibid.*, 200.

¹⁷ Gordley, J. (1981). Equality in exchange. *California Law Review*, 6 (1), 1607–1608.

¹⁸ Аличић, С. (2020). *Op. cit.*, 133.

ЕКВИВАЛЕНЦИЈА УЗАЈАМНИХ ПРЕСТАЦИЈА И ПРАВИЧНА ЦЕНА У РИМСКОМ ПРАВУ

Римско право је најзначајније и најразвијеније право античког доба.¹⁹ Правни системи континенталног типа се у великој мери ослањају управо на темеље који су постављени у римском праву, из ког потиче велики број правних института, нарочито када је реч о уговорном праву. Када је реч о правним системима англосаксонског типа, неспорно је да и они имају исте корене, о чему сведочи, између осталог, њихов казуизам. Међутим, за разлику од континенталних правних система који су вековима одржавали континуитет са римском правном традицијом, у англосаксонским правним системима дошло је до дисконтинуитета са римским правним наслеђем још током XIII века.²⁰

Идеје о начелу једнакости и са њим повезани стандард правичне цене су са једног општег, филозофског плана, у доба античког Рима добиле своје место на правном плану, односно постали су значајни концепти римског права.

Схватања о једнакости узајамних давања у периоду републике

Након периода Краљевства у коме је право било прилично неразвијено, у периоду Републике (чији почетак се везује за VI век пре нове ере) долази до крупних промена, које су биле последица како економског, тако и територијалног, а и културног развоја античке римске државе.²¹

Грчки филозофи су извршили извештај на римско право у периоду Републике, те се тако перегрински претор, који је решавао спорове између римских грађана и перегрина (странаца), приликом доношења одлука руководио начелом савесности и поштења, нарочито уколико је спор настао у вези са пословним односима. Временом су се овим принципом почели руководити и градски претори.²²

О једнакости узајамних престаација се водило рачуна пре свега када је реч о уговорима о купопродаји, кроз правила о правичној цени. О томе

¹⁹ Живковић, М. (2006). *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*. Београд: Правни факултет у Београду, 19.

²⁰ Николић, Д. (2017). *Увод у систем грађанског права*. Нови Сад: Правни факултет, 41.

²¹ Живковић, М. (2006). *Op. cit.*, 19.

²² Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 120 (1), 202.

сведоче и различите јавно-правне мере контроле цена, којим се спречавало да се сиромашном становништву наметну превисоке и неправичне цене за поједине нужне намирнице, попут жита.²³

Другим речима, постојала су појединачна правила којим су регулисани неки аспекти начела једнакости међусобних давања странака, али не и правно уређено начело и његови институти. Исто важи за правичну цену, која је била прихваћена као нешто чему се тежи, али није постојала као конкретан, разрађен правни институт.

Схватања о једнакости узајамних давања у периоду принципата

Класични правници су сматрали да је правична она цена коју одреди тржиште. Према њиховом схватању, тржишна цена није свуда и у свако време иста, већ зависи од читавог низа околности. Када је реч о правичној цени, поједини правни теоретичари, попут Помпонија, изражавали су своје слагање с Аристотеловим мишљењем по ком није правично да се једна уговорна страна обогати на рачун друге.²⁴ Међутим, у складу са либералистичким духом тадашњег римског права ипак је преовладавало схватање да странкама треба дозволити да саме одреде цену своје престације. Тако у римским изворима из тог доба наилазимо на захтев да цена буде изражена у новцу, сигурна и стварна (реална, односно озбиљно промишљена), али нема помена о томе да она мора бити и правична.²⁵

Другим речима, у периоду принципата је уговор при чијем је закључивању једна од уговорних страна успела да искористи погодности тржишта и за своју престацију постигне вишу цену био сасвим валидан.²⁶ Ово правило је заступљено и у Дигестама, где се у једном тексту истакнутог римског правника Паула наводи да је код уговора о купопродаји, дозвољено вреднију ствар купити за мањи износ или продати мање

²³ Тако Ливије спомиње едиле који су већ у 3. веку пре нове ере за циљ имали да спрече подизање цене жита, а Јакаб тврди да су такве мере доношене и у току периода Републике. Такође, постоје подаци о јавноправним забранама тзв. житних картела у класичном периоду римског права. – Милошевић, Љ. (1957). *О зеленашком уговору*. Београд: докторска дисертација, 15.

²⁴ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 120 (1), 203.

²⁵ Belaj, V. (2002). Geneza cijene kod ugovora o prodaji. *Pravni vjesnik*, 3–4, 11.

²⁶ Thayer, J. B. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 323.

вредну ствар за вишу цену, те да би исту логику требало применити и на уговор о закупу.²⁷

Стога су у класичном периоду врло ретки изричитих захтеви за еквиваленцијом престација уговорних страна.²⁸ Ипак, било би погрешно закључити да је аутономија воље приликом одређивања цене била апсолутна.²⁹ Ограничења су постојала како моралне, тако и правне природе.

Када је реч о моралним границама, кључну улогу је имао *pater familias*, који је, поред тога што је пословао у интересу своје породице, морао да води рачуна и о интересима других припадника своје заједнице, нарочито оних који су се налазили у економски лошијем положају.³⁰ Међутим, у другој половини периода Републике, када је трговина почела да се развија рапидно и преко Медитерана, улога *pater familias-a* у овом погледу је почела да слаби.³¹

Правне границе слободног уговарања цене, односно вредности престације су постављене активношћу претора. Наиме, поступци уговорних страна су морали бити у оквиру савесних и поштених односа³² а да ли је то случај ценило се према објективним мерилима у складу са тадашњим схватањима промета.

Важно је напоменути да је у овом периоду, према схватањима класичних правника, граница између коришћења погодне тржишне ситуације и несавесног и непоштеног поступања била постављена прилично високо.³³ Како смо већ поменули, сматрало се сасвим очекиваним и

²⁷ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 120 (1), 204.

²⁸ Један пример таквог захтева били су случајеви решавања сувласничких односа. Чак и у класичном периоду захтевало се да се води рачуна о једнакости сувласничких делова при деоби. Thayer, J. V. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 323.

²⁹ Пошто ћемо аутономију воље мало детаљније анализирати касније, овде ћемо само напоменути да када су норме закона диспозитивне, уговорне стране могу да уреде своје односе по свом нахођењу. Не само то, имају право да слободно одлуче да ли ће уопште ступити у уговорни однос. Стога права и обавезе који су њиме споразумно уређени одражавају вољу самих уговорних страна, које такође имају слободу да одлуче да ли ће вршити своја овлашћења на основу уговора, и ако је одговор потврдан на који начин и у којем обиму. Границе слободе уговарања представљају границе принудних прописа, јавног поретка и добрих обичаја. Николић, Д. (2017). *Увод у сисџем грађанског права*. Нови Сад: Правни факултет, 122–123.

³⁰ Van den Bergh, R. (2012), The long life of laesio enormis. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 41.

³¹ Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 204.

³² Van den Bergh, R. (2012). *Op. cit.*, 41.

³³ Тако је Цицерон сматрао да трговци који су у изгладнели Родос први довели жито из Александрије и продали га скупље, не обавестивши становништво да ће

оправданим да једна уговорна страна покуша да приликом закључивања уговора постигне што већи добитак у односу на другу уговорну страну, и све док је њено поступање било у складу са *bona fides*, римско право у периоду принципата није ограничавало слободу уговорне стране да одреди цену за своју престацију.³⁴ Стога су римски правници овог доба разликовали правичну цену (*iustum pretium*) од реалне, озбиљне цене (*pretium verum*) која је била резултат преговора у којим обе уговорне стране желе да постигну што већу добит, а чије је постојање заправо било услов пуноважности уговора.³⁵

Изузетак од наведеног правила су биле основне животне намирнице попут брашна, чију су максималну цену императори повремено одређивали декретима, како би спречили злоупотребе.³⁶ Међутим, чини се да је успех наведених мера био половичан, упркос строгим прописаним казнама за њихово кршење.

Поред наведених правила, о поштовању начела савесности и поштења водило се рачуна кроз правила о манама воље, чије је постојање чинило уговор рушљивим. Уколико прихватимо субјективну концепцију лезије, по којој је она заснована на мани воље, могло би се прихватити гледиште по којем су ова правила била темељ каснијег развоја овог института. Зачетак начела еквиваленције може се међутим недвосмислено видети у томе што је у овом периоду правно санкционирано и прикривање физичких мана ствари.³⁷

Уз то, ако је лице које је у време закључења уговора било млађе од 25 година склопило уговор у коме постоји знатна несразмера између вредности ствари и цене, могло је да тражи повраћај у пређашње стање. Исто је важило и за лице које је имало преко 25 година у време закључења уговора, али није имало одговарајућу дозволу претора или управника провинције да исти склопи. Под одређеним условима, право да захтевају

ускоро доћи и други бродови са житом, са правног гледишта нису начинили превару, већ су искористили погодности тржишта. Несразмеру између стварне вредности њихове престације и противпрестације коју су за исту добили, овај велики филозоф и правник није сматрао правнорелевантном. Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 205.

³⁴ Van den Bergh, R. (2012). The long life of *laesio enormis*. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 41.

³⁵ Аличић, С. (2020). Just price and *laesio enormis* in Civil law and Islamic law у: *Увод у шеријатско право – Introduction to sharia law*. (Чоловић, В., Манић, С. – уред.). Београд: Институт за упоредно право, 133–134.

³⁶ Stanković, E. (2010). Protection of the poor during Diocletian's reign. *Fundamina*, 1 (1), 424.

³⁷ Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 205.

да се уговор раскине због несразмере међусобних престаџија имале су и жене.³⁸ Могло би се аргументовати да је и овде реч о зачетку идеје забране зеленашких уговора, као таквих правних послова код којих се користи неискуство, лакомисленост, слабост или нужда друге уговорне стране како би се стекла прекомерна имовинска корист.

Такође, у овим правилима се први пут недвосмислено помиње знатна несразмера између узајамних давања као један од основа поништаја уговора. Јасно је да није било довољно да је уговор закључило лице које се сматрало неискусним, лакомисленим или коме је недостајала одговарајућа дозвола надлежног лица, већ је било потребно да уговорена цена знатно одступа од вредности ствари.³⁹ Другим речима, мања одступања од еквивалентности престаџија су се и у овим случајевима сматрала допуштеним, што је, како смо навели, случај и у савременом праву.

Схватања о једнакости узајамних давања у периоду домината

За период домината су карактеристични зачеци нових друштвених односа, који су се косили са постојећом регулативом.⁴⁰ Стога је у посткласичном периоду, као последица велике економске кризе у комбинацији са другим факторима,⁴¹ привредни либерализам све више бивао ограничен интервенцијама државе. То се између осталог одразило и на слободу уговарања и одређивања цене код уговора о купопродаји.⁴²

³⁸ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 120 (1), 205.

³⁹ Аличић, С. (2020). Just price and laesio enormis in Civil law and Islamic law у: *Увод у шеријатско право – Introduction to sharia law*. (Чоловић, В., Манић, С. – уред.). Београд: Институт за упоредно право, 134.

⁴⁰ Николић, Д. (2017). *Увод у систем зрађанског права*. Нови Сад: Правни факултет, 42.

⁴¹ Иако је економска криза која је узела замах почетком III века нове ере била најважнији фактор који је допринео државном интервенционизму, она није била његов једини узрочник. Томе су допринеле и лоше пољопривредне праксе које су довеле до осиромашења земљишта, те недостатак радне снаге у пољопривреди. Не треба занемарити ни то да су ситни поседници с муком успевали да преживе и да је све већи број био приморан да прода земљу у бесцење. Van den Bergh, R. (2012). The long life of laesio enormis. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 41.

⁴² Један од главних чинилаца који су отежавали одређивање правичне цене код ових уговора била је инфлација. – *Ibidem*.

Диоклецијан је 301. године својим чувеним едиктом *De pretiis rerum venalium* одредио највише дозвољене цене основних производа и услуга.⁴³ Циљ доношења овог едикта био је да се заштите сиромаси и војници од похлепних трговаца и њихових манипулација тржиштем.⁴⁴ Премда је за његово кршење била предвиђена најстрожа, смртна казна, у пракси није дао велике резултате. Слични едикти, којим су пре свега ограничаване цене основних намирница, доношени су и касније.⁴⁵

Један део аутора сматра да су у Диоклецијаново време, нешто пре доношења наведеног декрета, такође уведена прва правила о прекомерном оштећењу. Управо се декрет *De pretiis rerum venalium* у једном делу правне теорије сматра као потврда те тврдње, јер се њиме изражава Диоклецијанова решеност да занемари правне стандарде који су доминирали у ранијим периодима римске правне историје, како би се пружила већа заштита осиромашеном становништву.⁴⁶

Диоклецијану се приписују и одредбе по којима се деоба између сувласника која није извршена у доброј вери могла кориговати без прибегавања реституцији (која се обично примењује у случају кршења начела савесности). У иностраној правној теорији се сматра врло вероватним да је разлог за овакво законско правило то што у овом случају није реч о уобичајеној размени престација. Наиме, код деобе се уместо погађања око висине узајамних давања тежи подели неке ствари на делове једнаке вредности.⁴⁷

Међутим, наведена правила су важила само уколико је нееквивалентност при деоби била узрокована свесно и малициозно. Ако је пак она последица грешке, ма колико та грешка озбиљна била, узимало се да су уговорне стране везане таквим уговором јер су се обавезале да прихвате арбитражу одлуку и сложиле су се при његовом избору. Међутим, и у потоњем случају странке су могле захтевати поништај уговора и реституцију ако је према арбитражој одлуци диспропорција престација таква да се не може сматрати „одлуком разумног човека, осим уколико он није

⁴³ Westbrook, R. (2008). The origin of *laesio enormis*. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 42.

⁴⁴ У уводном делу едикта Диоклецијан констатује да поједини бескрупулозни грађани нису научили лекцију у време кад ова област није била регулисана, те да се њиховој похлепи и жеђи за профитом није могло стати на други начин. Он објашњава да је „забринутост за целокупно друштво“ била мотиватор његове легислативне активности. Stanković, E. (2010). Protection of the poor during Diocletian's reign. *Fundamina*, 424.

⁴⁵ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 120 (1), 206.

⁴⁶ Stanković, E. (2010). *Op. cit.*, 425.

⁴⁷ Thayer, J. B. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 324.

начинио енормно велику грешку⁴⁸. У том случају је оштећеној страни било стављено на располагање више тужби, у зависности од околности конкретног случаја.

У петом веку је римски цар Зенон отишао корак даље од својих претходника, забранивши све врсте удруживања и споразума о томе да се одређени артикли не пуне у промет по цени нижој од договорене, као и све врсте монопола. Такве одредбе су у теорији окарактерисане као „битно ограничење аутономије воље странака приликом уговарања цене уопште“⁴⁹. Њихова суштина је била у томе да се спречи да једна уговорна страна наметне другој несразмерно високу цену одређене робе, користећи свој повлашћен положај на тржишту.

Када је реч о сразмери узајамних давања, важно је напоменути да је у посткласичном периоду прављена разлика између уговора у којим је заступљен „општи интерес царства“ и оних између приватних лица.⁵⁰ Док се за прву групу уговора захтевало да цена буде правична и да постоји сразмерност узајамних престација, за уговоре између приватних лица је и даље важило правило о слободном одређивању цене у складу са начелом савесности и поштења. Међутим, та граница је у посткласичном периоду много строже постављена, те је поред оног што је било санкционисано у класичном периоду, у периоду домината забрањен и сваки вид махинација.⁵¹

Занимљиво је да су правила о правичној цени била примењивана само уколико је продавац продао ствар по вишој цени него што она заправо вреди. Један од најранијих аката којим је регулисан обрнут случај, када је ствар продата испод вредности, била је Константинова конституција из 319. године. Том конституцијом је било предвиђено да се такав уговор о купопродаји не може побијати уколико приликом његовог закључивања није дошло ни до преваре, ни до принуде, „нити се може, једино због жаљења ниже цене, уговор сачињен без икаквог нехата, путем спора пореметити.“⁵²

⁴⁸ Thayer, J. V. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 325.

⁴⁹ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајшце српске за друштвене науке*, 120 (1), 206.

⁵⁰ Николић, Д. (2017). *Увод у сисџем зрађанскоз права*. Нови Сад: Правни факултет, 42.

⁵¹ Диоклецијан је тако забранио трговачку шпекулацију у виду откупљивања робе по нижој цени и превозења у друге провинције како би се продала скупље. Оваква пракса је у класичном периоду сматрана дозвољеним коришћењем погодности тржишта. *Ibid.*

⁵² Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 208.

Конституција коју су издали Грацијан, Валентијан и Теодосије 383. године није допуштала раскид уговора којим је ствар продата испод вредности јер се продавац налазио у заблуди, с образложењем да је његова обавеза била да зна праву вредност оног чиме тргује.⁵³

Једна од последица коначне поделе Римског царства на Западно и Источно, до које је дошло 395. године, било је и то што правни систем више није био јединствен.⁵⁴

Ни Теодосијев кодекс из 439. године,⁵⁵ који је представљао званичну збирку императорских констатација донету за време императора Теодосија Другог,⁵⁶ као ни Јустинијанова кодификација на којој је рад завршен 529. године, нису успели да поново успоставе правно јединство на територији читавог некадашњег Римског царства.

Већ крајем петог века нове ере Западно римско царство је било под влашћу варварских племена, углавном германских. На тим територијама варвари су живели по својим племенским законима, док су се на Римљане и уопште староседелачко становништво примењивале одредбе римског права.⁵⁷

Такође је приметно да у једном од првих варварских законика, Алариковом Бревијару из 506. године⁵⁸ није преузета ниједна норма којом

⁵³ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 120 (1), 209.

⁵⁴ Извесна подељеност у правним системима је постојала и пре званичне поделе царства на два дела. У том контексту М. Сич наглашава да је упитно да ли се и Диоклецијанов едикт о максимирању цена примењивао на територији која ће касније припасти Западном римском царству, иако до поделе у то време још није званично дошло. Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 208.

⁵⁵ У питању је, како смо навели, законик који је донет у име Теодосија Другог, владара Источног римског царства и Валентијана Трећег, који је владао Западним римским царством. У литератури се, међутим, истиче да је законик Теодосијево дело док је од Валентијана само формално тражена сагласност. Идеја је била да се његовим доношењем поново успостави јединство правног система на читавој територији некадашњег Римског царства. Теодосијев кодекс је садржао преко 2.500 правних прописа издатих од Константина I до Теодосија II, на латинском језику, подељених у 16 књига. Ова правна кодификација је била примењивана у источном делу царства до Јустинијановог времена, а у западном до XII века. Такође, Теодосијев кодекс је био узор приликом стварања појединих варварских законика у шестом веку нове ере. Фејеш Сич, М. (1989). Разлог доношења Теодосијевог кодекса. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1–3, 183.

⁵⁶ Богојевић Глушчевић, Н. (1997). *Извори за римско облигационо право*. Подгорица: Унирекс, 19

⁵⁷ Van den Bergh, R. (2012). The long life of *laesio enormis*. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Jurisprudentia*, 12 (4), 35.

⁵⁸ У питању је варварски зборник римског права који је настао у тзв. Толозатској краљевини Визигота. Састављен је по налогу визиготског краља Аларика II

се регулисало питање цене у уговорима о купопродаји. Разлог је вероватно била недовољна развијеност привреде у то доба, за чије потребе су наведена правила била сувише комплексна и напредна.

У каснијим варварским зборницима прихваћено је правило по ком се уговор не може побити јер је ствар продата за нижу цену. Тиме се желело спречити да у време тешке економске ситуације и високе инфлације захтеви за раскид уговора по овом основу постану масовна појава. Изузетак су били случајеви када је нижа уговорена цена резултат принуде или преваре. Такође, кад је била реч о интересима државе, и даље је на снази био изричит захтев да цена буде правична и да гласи онолико колико ствар заправо вреди.⁵⁹

Како смо показали, период домината није био јединствен кад је реч о правилима о правичној цени и једнакости узајамних давања, али начињени су неки важни кораци ка даљем обликовању и разради ових правних института.

Одредбе којима се штити једнакост узајамних давања у Јустинијановом кодексу

За развој начела једнакости узајамног давања много је значајнији био даљи развој догађаја на правном пољу у Источном римском царству. Наиме, након пропасти Западног римског царства и у источном делу је постало јасно да је постојећа правна регулатива превише гломазна, недовољно уједначена, несистематична и недовољно ефикасна. Стога је било нужно да се одаберу она правна правила која најбоље осликавају римску правну традицију, али такође могу да се прилагоде друштвеним дешавањима и прогресу, те да се обједине у кодификацији.⁶⁰

тридесетак година након што су се Визиготи дефинитивно одвојили од римске власти. Проглашен је 506. године у Тулузу под званичним називом *Leges atque (sive) species isuris de Theodosiano vel et diversislibris electae*. У историји је, међутим, овај варварски зборник остао познат под називима Бревијар или пак *Lex Romana Visigothorum*. Овај законик је био својеврсна компилација раније важећих римских закона и прогласа, при чему је посебан акценат, што се види и из самог његовог званичног назива, био стављен на већ поменути Теодосијев законик. Његова примена је била ограничена на Римљане и остале староседелачке групе, док се на Готе примењивао зборник готског права под називом *Codex Euricianus* из 475. године. Фејеш Сич, М. (1984). *Lex Romana Visigothorum. Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 151.

⁵⁹ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 209–210.

⁶⁰ Николић, Д. (2017). *Увод у систем зрађанског права*. Нови Сад: Правни факултет, 43.

Због тога је настао чувени Јустинијанов кодекс, који је послужио као основ за стварање опште теорије уговора и поделу уговорних елемената.⁶¹ Циљ доношења овог кодекса је био да обнови римско право и успостави јединствен правни систем на територији читаве државе. Резултат су била четири дела која заједно чине *Corpus iuris civilis*.⁶² Јустинијанов зборник као кодификација целокупног дотада насталог римског права био је од немерљивог значаја не само као нека врста правног уџбеника и водича за практичаре, већ и за каснију рецепцију римског права која је омогућила његово оживљавање и инкорпорацију у бројне правне системе данашњице,⁶³ међу којима се немачки издваја по значају.⁶⁴

Тако у Јустинијановом кодексу наилазимо на две спорне одредбе, које се приписују царевима Диоклецијану и Максимилијану.

Прва наводно потиче из 285. године и односи се на појединачан случај. Наиме, решавајући случај једног грађанина по имену Аурелио Лупо, чији је отац продао земљиште по нижој цени од његове вредности, Диоклецијан је сматрао да се настала ситуација може решити или тако што би Аурелиу Лупу купац на основу судске одлуке вратио земљиште, или тако што би му доплатио разлику до праве вредности продате непокретности. Текст одредбе гласи овако:

„Ако си ти или твој отац продао ствар веће вредности за нижу цену, људски је да или вратиш купцу новац који ти је дао за продато земљиште на основу одлуке судије или, ако купац тако жели, да примиш разлику у новцу до правичне цене.“⁶⁵

Ситуација би била класичан пример реституције, да није једне реченице која је управо и предмет нашег интересовања: „Цена се сматра малом онда када није исплаћена ни половина праве вредности.“⁶⁶

Наведена одредба је вишеструко значајна. Пре свега, њоме је уведено ново правило, по ком се уговор може и одржати на снази уколико се доплати разлика до правичне вредности престације.⁶⁷ Један део правне

⁶¹ Живковић, М. (2006). *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*. Београд: Правни факултет у Београду, 20.

⁶² Богојевић Глушчевић, Н. (1997). *Извори за римско облигационо право*. Подгорица: Унирекс, 19–20.

⁶³ Van den Bergh, R. (2012). The long life of *laesio enormis*. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Jurisprudentia*, 12 (4), 36.

⁶⁴ Богојевић Глушчевић, Н. (1997). *Op. cit.*, 20.

⁶⁵ Squillante, A. M. (1969–1970). Unconscionability: French, German, Anglo-American Application. *Albany Law Review*, 299.

⁶⁶ Богојевић Глушчевић, Н. (1997). *Op. cit.*, 273

⁶⁷ Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on *Laesio Enormis* and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 16.

теорије, на челу са Сирксом, сматра да је управо због тога наведена одредба нашла своје место у Јустинијановом кодексу.⁶⁸

Оно што ову одредбу чини још значајнијом јесте што би у њој, уколико није претрпела измене од стране Јустинијанових компилатора, по први пут у правној историји био децидно поменут институт „оштећења преко половине“ као разлог за раскид уговора.

Разлог за такво одступање од дотада неприкосновеног становишта о слободи уговарања, сматра део теоретичара, могла је бити изузетност економских потешкоћа у којим би се нашао продавац ако би био обавезан да испуни уговор тако како гласи, а због изузетно велике несразмере узајамних давања.⁶⁹

Један део аутора подржава тезу да је Диоклецијан био понукан да донесе овакву одлуку због социјалних и политичких прилика тог времена, те велике моћи крупних земљопоседника, тзв. *potentiores*⁷⁰ који су за ситне новце куповали имања од осиромашених власника мањих земљишних поседа. Овај аутор још један доказ аутентичности наведене одредбе види у томе што се од 14 одлука из Јустинијановог кодекса које се приписују Диоклецијану, чак седам односи на решавање захтева сељака и ситних земљопоседника који су тражили његову правну заштиту након што су били приморани да продају своје поседе за цену која је много испод њихове реалне вредности. Према мишљењу истог аутора, доктрину о прекомерном оштећењу треба посматрати као једну у низу Диоклецијанових економских и политичких мера предузетих са циљем стабилизације римског друштва.⁷¹

С обзиром на то да је он генерално водио једну интервенционистичку политику, те да је административним мерама регулисао цене намирница, што је већ представљало снажно задирање у слободу уговарања, Е. Станковић износи став да нема ничег необичног у томе што је Диоклецијан, присиљен економском кризом, одступио од правног принципа *pacta sunt servanda* у појединим, прецизно одређеним случајевима, те закључује:

⁶⁸ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 120 (1), 210.

⁶⁹ Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on Laesio Enormis and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 16.

⁷⁰ Monnier, H. (1900). Études De Droit Byzantin: Méditation Sur La Constitution 'Εκατερωι Et Le „Jus Poenitendi“, *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 1900, 24 (1), 37 и Stanković, E. (2010). Protection of the poor during Diocletian's reign. *Fundamina*, 425.

⁷¹ Stanković, E. (2010). *Op. cit.*, 425–426.

„Иако се Диоклецијан борио да сачува старо царство и његове старе вредности, реалност га је присилила да се прилагоди новим околностима, да напусти стара правила и усвоји нове принципе, као што је *laesio enormis*.“⁷²

Ј. Хакелбек је пак мишљења да намера римског императора није била да на овај начин успостави генерално правило о томе да уговорна давања морају бити макар приближно једнака, већ се доима да је циљ ове одредбе био да пружи могућност за оне најугроженије да своја права остваре правним путем, уколико је несразмера између оног колико њихово земљиште вреди и оног што су за њега примили преко границе коју је Диоклецијан поставио.⁷³

Међутим, иако није немогуће замислити да је Диоклецијан у конкретном случају одступио од правила класичног римског права по ком није дозвољено тражити раскид уговора само из разлога што је ствар продата испод вредности, у теорији преовладава схватање да је спорна одредба ипак део каснијих кодификатора.⁷⁴

Аутори који сматрају да је одредба аутентична у одбрани свог схватања, постављају врло једноставно питање: због чега би се Јустинијанови компилатори одлучили да један тако значајан правни новитет уметну у једну тако баналну одредбу, која није ни на који начин посебно издвојена и утапа се у мору других одредби кодекса? Чини се нелогичним да би Јустинијан препустио заслуге за развој института лезије свом паганском претходнику.

Према поборницима става да је реч о интерполацији, одговор на ово питање се сам намеће: Диоклецијан је сасвим извесно дозволио повраћај у пређашње стање, односно измену првобитног уговора, али су Јустинијанови компилатори изменили услове који су за то у оригиналној верзији постављени.

Заступници ове теорије истичу да је интерполација видна, *inter alia*, и по томе што се у тексту час говори о купцу (у једнини) а час о купцима (у множини), те да се глагол „примити“ на више места понавља без потребе (што указује на то да је текст мењан и преправљан), као и да је

⁷² Stanković, E. (2010). Protection of the poor during Diocletian's reign. *Fundamina*, 427.

⁷³ Одредба којом се штити продавац земље од експлоатације је такође у складу са правилом из Дигеста по коме „у случају сумње, треба пресудити самилосније“. Van den Bergh, R. (2012). The long life of *laesio enormis*. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 42.

⁷⁴ Thayer, J. B. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 322.

математички тест за сразмерност вредности престаџија атипичан за Диоклецијаново законодавство.⁷⁵

Поред тога, чини се да први део текста наводи на то да ће бити одбијен захтев за изменом уговора који се заснива искључиво и једино на неадекватности цене. Надаље, употребљени израз „ти или твој отац“ могао би указивати на то да основ жалбе лежи у личном односу између уговорних страна, на основу чега поједини аутори сматрају да је првобитни смисао ове одредбе био одбијајући јер је право на измену уговора престало када је умро продавац који је са купцем био у тој специјалној вези.⁷⁶

Такође, не искључује се могућност да је предметна земља продата *potentiores*, моћницима латифундистима који су од ситних поседника куповали имања испод цене, што се и у Диоклецијаново време сматрало неморалним.⁷⁷ Уколико се прихвати ово објашњење⁷⁸, јасно је због чега каснији хришћански цареви нису прихватили општу примену доктрине о прекомерном оштећењу, већ су сматрали да је поништај уговора дозвољен у случају принуде или преваре, са правном последицом у виду реституције. Из овог разлога у страног теорији преовлађује став да Јустинијанова интерполација почиње у оном делу текста у ком се купцу нуди могућност да одржи уговор на снази тако што ће извршити доплату до правичне цене купљеног добра. Та могућност у складу са тадашњим правним схватањима не би постојала у случају да је над продавцем извршена принуда, или да је био преварен.⁷⁹

На основу текста одредбе је јасно да су Јустинијанови кодификатори претпоставили невиност купца, не улазећи у његове мотиве. Опредељење за математички тест сразмере оштећења се у теорији обично образлаже тиме што се компилаторима тај тест вероватно чинио најједноставнијим за примену.⁸⁰

⁷⁵ Thayer, J. B. (1937). *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 325.

⁷⁶ *Ibid.*, 326.

⁷⁷ То није био случај само са Диоклецијаном – у посткласичном периоду су бројни примери царева који су покушавали да заштите економски ослабљене грађане од моћника названих *potentiores*. Van den Bergh, R. (2012). The long life of *laesio enormis*. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Jurisprudentia*, 12 (4), 42.

⁷⁸ Један део правне теорије на челу са Халебеком оспорава ово објашњење, сматрајући га недовољно уверљивим. Hallebeek, J. (2015) Some Remarks on *Laesio Enormis* and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 16.

⁷⁹ Thayer, J. B. (1937). *Op. cit.*, 326.

⁸⁰ Након што је ово правило уведено Јустинијановим кодексом, извршена је ревизија Теодосијевог кодекса на тај начин што су оне његове одредбе супротне

Поставља се питање да ли је на овај начин конституисано опште правило, које је важило за све врсте уговора. На основу текста одредбе намеће се закључак да је примена овог института била ограничена на уговор о купопродаји земље,⁸¹ и то само у корист продавца.⁸²

Следећа, једнако спорна одредба наводно потиче из истог периода и упућена је од стране Диоклецијана и Максимилијана поново приватном лицу, овога пута извесном Аурелију Еводији. Она почиње понављањем раније успостављених правила по којим је код уговора о купопродаји реституција дозвољена у случају преваре или принуде. Међутим, на то правило се наставља правило из класичног римског права по ком се не може захтевати раскид уговора само на основу тога што је уговорена цена прениска:

„Међутим, само то да се позиваш на мало⁸³ мању продајну цену земље, недовољно је за раскид куповине...“;

а одредба се завршава трећим, новоуведеним правилом:

„...изузев ако је дато мање од половине правичне цене коју је ствар имала у време продаје, избором купца да ће да испуни, уговор ипак може да се сачува.“⁸⁴

Како је сама одредба прилично неспретно формулисана и некохерентна, при чему је један део образложења чак потпуно супротан доктрини прекомерног оштећења,⁸⁵ намеће се закључак да је она настала на тај начин што су је Јустинијанови компилатори саставили од више различитих норми, не водећи превише рачуна о томе да их интегришу у једну целину.⁸⁶ До истог закључка наводи и чињеница да се у римском праву насталом у периоду непосредно након владавине Диоклецијана ово правило уопште не помиње, али и то да у још три одредбе у Јустини-

новоуспостављеним правилима о лезији изостављене или измењене тако да су у складу са одредбама о оштећењу преко половине. *Ibid.*

⁸¹ Аличић, С. (2020). Just price and laesio enormis in Civil law and Islamic law у: *Увод у шеријатско право – Introduction to sharia law*. (Чоловић, В., Манић, С. – уред.). Београд: Институт за упоредно право, 135.

⁸² Van den Bergh, R. (2012). The long life of laesio enormis. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 41.

⁸³ Сматра се да су реч „мало“ додали Јустинијанови компилатори. Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Маџице српске за друштвене науке*, 120 (1), 212.

⁸⁴ Westbrook, R. (2008). The origin of laesio enormis. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 41.

⁸⁵ Van den Bergh, R. (2012). The long life of laesio enormis. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Iurisprudentia*, 12 (4), 41 .

⁸⁶ Сич, М. (2006). *Op. cit.*, 212.

јановом кодексу наилазимо на интерполације којим се став класичних правника изменио и уподобио доктрини о прекомерном оштећењу.⁸⁷

Важно је напоменути да су се одредбе о оштећењу преко половине врло ретко примењивале у Источном римском царству, и то само на основу посебне одлуке магистрата.⁸⁸ Њихов значај превасходно лежи у томе што су послужиле као инспирација за стварање тзв. објективне теорије о правичној цени у средњем веку.

Сва напред наведена правила су се односила пре свега на правила о правичној цени и њихова примена је била ограничена на уговор о купопродаји.⁸⁹ Стога се све до средњовековног периода не може говорити о постојању начела еквивалентности у ужем смислу те речи, као једног свеобухватног правила са општом применом и развијеним институтима правне заштите. Исто важи и за концепт правичне цене, који у овом периоду јесте разрађен али је и даље његова примена врло ограниченог обима.

НАЧЕЛО ЕКВИВАЛЕНТНОСТИ И ПРАВИЧНА ЦЕНА ОД СРЕДЊЕГ ДО РАНОГ ХХ ВЕКА

Филозофска разматрања о правичној цени и равнотежи узајамних давања у средњовековном уговорном праву

Период раног средњег века карактеришу затворена натурална привреда и минимална робна размена. У таквим условима није било потребе за применом комплексног римског права, нарочито у новоствореним варварским државама. Ситуација се променила када је најпре у италијанским а потом и у другим градовима западне Европе дошло до значајнијег развоја индустрије и трговине. Тада долази до поновног изучавања римског права и његових института, а по угледу на њих развијају се и нови, попут института прекомерног оштећења,⁹⁰ о чему ће касније бити више речи.

Начело једнакости узајамних давања је још у XIII и XIV веку уведено у канонско право, кроз правила о правичној цени (*iustum praetium*).

⁸⁷ Westbrook, R. (2008). The origin of *laesio enormis*. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 41.

⁸⁸ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 213.

⁸⁹ Визнер, Б. (1978). *Коментар Закона о обвезним (облигационим) односима*. Загреб, 88.

⁹⁰ Лукић, В. (1985). Принцип еквивалентности, монетарни номинализам и индексне клаузуле у облигационом праву. *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, vol. 57, 10–11, 3.

Томе су претходила одређена филозофска разматрања цењених средњовековних теолога, правника, мислилаца и интелектуалаца уопште о нужности постизања равнотеже давања приликом склапања уговора.

Тако је Албертус Магнус, велики поштовалац Аристотеловог рада, изједначавао правичну цену са вредношћу коју добра имају на тржишту у време продаје.⁹¹ Његов ученик Тома Аквински, велики хришћански мислилац, сматрао је да је вредност инхерентна сваком објекту.⁹² Стога није дозвољено нити праведно да се ствар прода скупље нити купи јефтиније од оног што вреди.⁹³ Он је био свестан да постоји разлика између правног стандарда, по коме се недозвољеним сматра оштећење за више од половине правичне цене, и моралног стандарда који је заступала црква, а по коме је свако одступање од правичне цене недопуштено. Међутим, наведена разлика је била само у степену оштећења, али не и у суштини – правници и теолози су делили уверење о важности и нужности поштовања начела једнакости узајамног давања исказаног кроз правила о правичној цени.⁹⁴

Хуго Гроцијус, оснивач школе природног права, истицао је да у уговорима мора постојати једнакост давања, јер

„...по природи контрактима влада једнакост, и то баш тако да се из неједнакости рађа право за оног ко има мање“.⁹⁵

Другим речима, уколико се наруши имовинска равнотежа узајамних престација уговорних страна, оштећена страна може захтевати да се та равнотежа поново успостави.

Важно је нагласити да приликом утврђивања да ли постоји еквиваленција давања уговорних страна, вредност престација није узимана за фиксну и непромењиву. Такође, није се сматрало да се она може изједначити са трошковима производње ствари која је предмет уговора, већ се узимала тржишна вредност коју престација има на тржишту које је отворено и над којим не постоји монопол.⁹⁶

⁹¹ Gordley, J. (1981). Equality in exchange. *California Law Review*, 6 (1), 1605.

⁹² *Ibid.*, 1604.

⁹³ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 214.

⁹⁴ Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on Laesio Enormis and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 19.

⁹⁵ Grotius, H. (2005). *The jure belli ac pacis* (Tuck, R. – ured.). Indianapolis: Liberty Fund, 145.

⁹⁶ Гроцијус је имао толико либерално схватање тржишта да је чак и монополе сматрао дозвољеним уколико су цене које они одређују у складу са законима тржишта. Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 120 (1), 215.

Правни теоретичари тог времена, који су се залагали за примену начела еквивалентности, сматрали су недозвољеном и ситуацију када је уговорена неодговарајућа цена на тај начин што је искоришћена немарност, лакомисленост, неискуство или друго слично својство једне од уговорних страна.⁹⁷ Та схватања су представљала филозофску основу и потпору забране зеленашких уговора.

Супротно мишљење су заступали представници тзв. школе природног права, који су се оштро противили оваквим ограничењима слободе уговарања, сматрајући да уговорне стране имају право да регулишу висину узајамних престаџија како им је воља. Њихов нарочито истакнути представник је био Кристијан Томасијус.⁹⁸

У овом периоду је правична цена била предмет дубљег разматрања, с аспекта њеног односа са тржишном ценом, али и промењивости у односу на околности. Акценат се стављао на поштовање начела правичности и једнакости. Иако су мишљења представника различитих школа била опречна, разматрања ове теме на филозофском, теоријском али и правном нивоу била су претеча свеобухватног правног регулисања института правичне цене и са њим повезаних начела.

Развој начела једнакости узајамних давања у канонском праву

У канонском праву је постојала снажна подршка поштовању принципа еквивалентности у уговорном праву. Хришћанско учење се оштро противило нарушавању равнотеже у свим међуљудским односима, укључујући ту и уговорно право. Уколико пак до нарушавања природног (Божијег) поретка дође, сматрало се да је реституција једино правично решење.⁹⁹

У складу са тим, и захтеви да се једнакост престаџија учини обавезним начелом уговорног права постајали су све гласнији. У том контексту

⁹⁷ Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 120 (1), 215..

⁹⁸ Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on Laesio Enormis and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 32.

⁹⁹ Примена реституције се у почетку базирала на екстензивном тумачењу библијске заповести „не кради“, да би се од почетка XIII века све више повезивала са Аристотеловим концептом комутативне правде, о коме је већ било речи. Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on Laesio Enormis and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 18.

је био значајан и концепт правичне цене, који канонско право прихвата.¹⁰⁰ Радови Томе Аквинског и његових ученика дају „нови живот“ Аристотеловој идеји правичне цене али и једнакости узајамних давања, јер су се ови концепти савршено уклапали у хришћанску етику.¹⁰¹

У циљу проширења значаја и обима примене начела еквивалентности је у XIII и XIV веку проширен домен примене института лезије на све уговоре, како на оне чији је предмет покретна, тако и непокретна ствар. Поред тога, право да се позивају на правила о прекомерном оштећењу је равноправно признато обема уговорним странама.

Када је реч о висини несразмере чије постојање је нужно да би се применила правила о лезији, примењивана је метода математичког разломка. Премда је правило о оштећењу преко половине било најчешће заступљено, постојала су и законодавства код којих су на снази била друга мерила за оштећење, о чему ће касније бити више речи.¹⁰²

Јасно је да се у овом периоду примена правила о правичној цени проширила ван граница које су раније биле успостављене, а нарочито кроз проширење обима примене правила о прекомерном оштећењу,¹⁰³ које је уско повезано са концептима правичне цене и начела једнакости узајамних давања.

Начело еквивалентности узајамних престаџија у „буржоаским“ грађанским законима

Значај законика који су донети крајем XVIII и током XIX века је неспоран, јер су њима постављени темељи савременог грађанског права.¹⁰⁴ За тзв. „буржоаска“ законодавства углавном је типична превласт схватања о аутономији воље, праћена великим обимом слободе уговарања. Странкама се давала велика слобода приликом уређивања

¹⁰⁰ Милошевић, Љ. (1957). *О зеленашком уговору*. Београд: докторска дисертација, 6.

¹⁰¹ Аличић, С. (2020). Just price and laesio enormis in Civil law and Islamic law у: *Увод у шеријатско право – Introduction to sharia law*. Чоловић, В., Манић, С. (уред.). Београд: Институт за упоредно право, 135.

¹⁰² Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Матице српске за друшћивене науке*, 120 (1), 217.

¹⁰³ Аличић, С. (2020). *Op. cit.*, 136.

¹⁰⁴ Николић, Д. (2017). *Увод у сисћем грађанског права*. Нови Сад: Правни факултет, 29.

међусобних уговорних односа, при чему су били ограничени интересима јавног поретка и морала.¹⁰⁵

По угледу на Јустинијанову кодификацију, један део грађанских законика садржао је правила о прекомерном оштећењу. Француски грађански законик је предвиђао правила о прекомерном оштећењу, али с ограниченим обимом примене. Тако је примена правног института лезије у француском Грађанском закону из 1804. године била сужена само на уговор о купопродаји, и то уколико је оштећена уговорна страна продавац. Неједнакост престација је имала правни значај и у случајевима када је уговор закључило малолетно лице, као код споразума наследника о подели наследства.¹⁰⁶ Разлози таквог схватања се могу видети у ставу француске правне теорије по којем се не може говорити о постојању правичне цене, јер се вредност ствари разликује за различите људе. Стога је правнорелевантна само уговорена цена.¹⁰⁷

Аустријски Грађански законик је прихватао субјективно схватање појма прекомерног оштећења, што је отежавало доказивање његовог постојања. Самим тим је и заштита правичне цене била комплекснија. Српски Грађански законик не само што је прихватао објективну концепцију лезије, већ је предвиђао и могућност пуноправног одрицања од примене овог института. Објективна концепција лезије је једноставније доказива, али се лако може замислити сценарио у коме се злоупотребљава могућност одрицања од примене исте. Цена која се на тај начин уговара, велике су шансе, не би била правична.

Насупрот томе, немачки и швајцарски грађански законици нису уопште регулисали лезионарне уговоре. Јапански правни систем је још један пример правног система за који су ти уговори били непознаница.¹⁰⁸ Исто важи за концепт правичне цене.

Аутономија воље и слобода уговарања су биле доминантна у овом периоду, али то није искључивало *a priori* могућност уговарања правичне цене. Међутим, када код нарушавања еквивалентности узајамних давања не постоји правни метод заштите исте, или је његов домен примене ограничен, јасно је да је концепт правичне цене у пракси знатно угроженији

¹⁰⁵ Ђорђевић, Ж. (1958). *Проблеми еквивалентности у облигационом праву*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 47.

¹⁰⁶ А. Menyhard, 2003, Menyhard, А. (2004). A jóerkölcsbe ütköző szerződések (Неморални уговори), Будимпешта, 301.

¹⁰⁷ Gordley, J. (1981). Equality in exchange. *California Law Review*, 6 (1), 1593.

¹⁰⁸ Салма, Ј. (1979) Обележја појма и правних последица начела еквивалентности према Закону о облигационим односима. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, посебна свеска са саветовања о примени Закона о облигационим односима, Закона о ауторском праву и Закона о извршном поступку*, 71.

и да су знатно веће шансе да престације уговорних страна не буду једнаке. Притом ипак не треба занемарити значајан пут који су институти правичне цене и начело једнакости узајамних давања прешли од филозофских и чисто теоријских концепата до правних института којима је ипак пружен неки вид правне заштите и одређен, премда у то доба још увек лимитиран, домен примене.

ЗАКЉУЧАК

Концепт правичне цене се сматра колевком начела еквивалентности, које је данас једно од основних начела уговорног права. Истовремено, уско је повезан са начелом правичности. Уговор о купопродаји је један од најзначајнијих и најчешће закључиваних уговора кроз историју, те не чуди да је идеја о правичној цени настала врло рано. Аристотел је у својим радовима изједначавао правичну цену са једнаким давањима уговорних страна и сматрао је да је неправично да се једна уговорна страна обогати на рачун друге. Слично су сматрали и његови следбеници. Критичари њиховог учења истичу да је Аристотел схватао тржишну цену као непромењиву, не узимајући у обзир разне околности које на исту могу да утичу.

У римском праву, током периода републике и принципата, преовладало је мишљење да је за уговор кључно постојање реалне, стварне цене која није нужно морала бити и правична. Разлог је био тај што се сматрало да је сасвим очекивано и природно да свако покушава да у правном послу заради што више и да такво поступање нема никаквог утицаја на правну судбину уговора. Одређена ограничења слободе уговарања су постојала, али врло лимитираног обима.

У посткласичном периоду предвиђена су различита правила за уговоре у којим је заступљен „општи интерес царства“ и уговоре између приватних лица. Захтев за правичном ценом је постављен само за прву групу уговора. Међутим, приликом уговарања између приватних лица, поред оног што је било санкционисано у класичном периоду, у периоду домината је био забрањен и сваки вид махинација. У овом периоду донети су и први едикти којим су предвиђене највише цене одређених намирница, а сматра се и да су тада настала прва правила о прекомерном оштећењу када је реч о уговорима о продаји. Иако је њихова примена била изузетно ограничена, то чини овај период нарочито значајним за даљи развој института правичне цене, али и начела еквивалентности.

Јустинијанов кодекс доноси две нове одредбе, које се приписују царевима Диоклецијану и Максимилијану и односе управо на институт

прекомерног оштећења. Првом одредбом је предвиђено да, ако је купац оштећен приликом купопродаје земљишта за више од половине цене, предметни уговор се може раскинути, или одржати на снази уколико се доплати разлика до правичне вредности престације. Ако није измењена од стране Јустинијанових компилатора, у овој одредби би по први пут у правној историји био децидно поменут институт „оштећења преко половине“ као разлог за раскид уговора. Друга одредба наводно потиче из истог периода и упућена је поново приватном лицу, са суштински истим решењима кад је реч о правичној цени и оштећењу преко половине. Премда је њихова аутентичност спорна и постоје докази да су ове одредбе заправо део Јустинијанових интерполатора, значај наведених одредби је изузетно велики јер се њима стварају конкретни обриси садржаја и обима примене правног института какав данас познајемо.

У средњем веку, а нарочито у канонском праву, правила о правичној цени доживљавају својеврсну ренесансу. Инсистира се на правичности уговора и еквивалентности узајамних давања уговорних страна. Притом вредност престација није узимана за фиксну и непромењиву, нити се изједначавала са трошковима производње ствари која је предмет уговора, већ се узимала тржишна вредност коју престација има на тржишту које је отворено и над којим не постоји монопол.

Ситуација се у овом погледу променила у доба првих грађанских кодификација. Како су у том периоду доминирала схватања о аутономији воље и постављана минимална ограничења слободе уговарања, правила о правичној цени и о прекомерном оштећењу су нашла своје место само у неким од значајнијих грађанских кодификација тог времена, и то у лимитираном обиму. Упркос томе, сама кодификација истих је била изузетно значајан корак ка уобличавању правних института правичне цене и прекомерног оштећења какве данас познајемо, те устоличења начела једнакости узајамних давања као једног од најзначајнијих у уговорном праву.

Еволуција концепта правичне цене није била линеарна – од филозофских и теоретских разматрања до кодификовања прошао је значајан временски период у коме су историјске околности утицале на статус и развитак тог правног стандарда. Схватања друштва о правди и правичности, о једнакости и мери дозвољеног одступања од исте, утицале су на то како је правни стандард правичне цене изгледао и како се примењивао у сваком историјском конкретном периоду.

Изучавањем истих, можемо стећи значајан увид у добра и мање добра решења, пре свега легислативне природе, те да поучени тим искуствима обликујемо како институт правичне цене, тако и начело једнакости узајамних давања, на што успешнији, свеобухватнији и целисходнији начин у модерном времену и законодавству.

ЛИТЕРАТУРА

- Аличић, С. (2020). Just price and laesio enormis in Civil law and Islamic law. у: *Uvod u šerijatsko pravo – Introduction to sharia law*. Чоловић, В. & Манић, С. (уред.). Београд: Институт за упоредно право, 133–146.
- Aristotle, (1909). *The Rhetorics of Aristotle* Claverhouse Jebb, R. (прев.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Aristotle, (1999). *Nicomachean ethics* Irwin, T. (прев.). Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Belaj, V. (2002). Geneza cijene kod ugovora o prodaji. *Pravni vjesnik*, 3–4, 9–24.
- Богојевић Глушчевић, Н. (1997). *Извори за римско облигационо право*. Подгорица: Унирекс.
- Van den Bergh, R. (2012), The long life of laesio enormis, *Studia Universitatis Babeş Bolyai – Iurisprudentia*, 12 (4), 35–52.
- Визнер, Б. (1978). *Коментар Закона о обвезним (облигационим) односима*. Загреб, 88.
- Westbrook, R. (2008). The origin of laesio enormis. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 39–52.
- Gordley, J. (1981). Equality in exchange. *California Law Review*, 6 (1), 1587–1656.
- Grotius, Н. (2005). *The jure belli ac pacis* Tuck, R. (уред.). Indianapolis: Liberty Fund.
- Ђорђевић, Ж. (1958). *Проблеми еквивалентности у облигационом праву*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Живковић, М. (2006). *Обим сагласности неопходан за закључење уговора*. Београд: Правни факултет у Београду.
- Јанковец, И. (1976). Трансформација цене као елемента уговора о продаји. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 217–238.
- Лукић, В. (1985). Принцип еквивалентности, монетарни номинализам и индексне клаузуле у облигационом праву. *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, 10–11, 1–8.
- Menyhárd, A. (2004). *A jóerkölcsbe ütköző szerződések (Неморални уговори)*, Будимпешта, 301.
- Милошевић, Љ. (1957). *О зеленашком уговору*. Београд: докторска дисертација.
- Monnier, Н. (1900). Études De Droit Byzantin: Méditation Sur La Constitution d'Εκατρωι Et Le „Jus Poenitendi“. *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 24 (1), 37–107.
- Николић, Д. (2017). *Увод у систем грађанског права*. Нови Сад: Правни факултет.
- Rosenfeld, М. (1975), Contract and Justice: The Relation between Classical Contract Law and Social Contract Theory. *Iowa Law Review*, 70 (4), 769–900.
- Салма, Ј. (1979) Обележја појма и правних последица начела еквивалентности према Закону о облигационим односима. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, посебна свеска са саветовања о примени Закона о облигационим односима, Закона о ауторском праву и Закона о извршном поступку, 71.

- Сич, М. (2006). Правична цена (*pretium iustum*) и њена примена током историје. *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*, 120 (1), 199–227.
- Stanković, E. (2010). Protection of the poor during Diocletian's reign. *Fundamina*, 423–427.
- Squillante, A. M. (1969–1970). Unconscionability: French, German, Anglo-American Application. *Albany Law Review*, 297–313.
- Thayer, J. B. (1937). Laesio enormis. *Kentucky Law Journal*, 25 (4), 321–341.
- Фејеш Сич, М. (1984). Lex Romana Visigothorum. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 151–170.
- Фејеш Сич, М. (1989). Разлог доношења Теодосијевог кодекса. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1–3, 183–196.
- Hallebeek, J. (2015). Some Remarks on Laesio Enormis and Proportionality in Roman-Dutch Law and Calvinistic Commercial Ethics. *Fundamina*, 14–33.